

**NEMES MAGDOLNA:
FÖLDRAJZI KÖZNEVEK ÁLLOMÁNYI VIZSGÁLATA**

Debreceni Egyetem, Magyar nyelvtudomány

Debrecen, 2005. 225 lap (199 lap melléklet)

Témavezető: Hoffmann István

Opponensek: Hegedűs Attila, Vörös Ottó

Védés: 2005. december 1.

1. Az értekezés tárgya és célkitűzése. – A magyar nyelvtudományban nagy hagyományai vannak azoknak a kutatásoknak, melyek a szókincs egy jól körülhatárolható részét veszik nagytitkos alá. Ezek a kutatások többféle tanulsággal járhatnak, mivel egy jól meghatározott, szemantikailag homogén szócsoporthoz kiváló terepet nyújt különböző nyelvi vizsgálatokhoz. Dolgozatom témájául a magyar földrajzi köznevek vizsgálatát választottam. Azért tartom ezt lényeges feladatnak, mert e területen alig folytak rendszeres vizsgálatok. Ez különösen annak ismeretében feltűnő, hogy a magyar nyelv helynévállományában is igen fontos szerepet játszanak, valamint nyelvünk első írásos forrásaiban is bőségesen találunk földrajzi közneveket (*utu, kutu, azo* stb.).

A földrajzi köznevek lényeges szerepet töltenek be a mai névadásban is: földrajzi köznévként a helyneveknek az a szerkezeti része, amelyből megtudjuk, milyen típusú a kérdéses hely, legyen az *hegy, völgy, erdő* vagy más természeti képződmény. Azokba a nevekbe, amelyekből valamilyen oknál fogva hiányzik ez a névrész, szerkezeti változás útján be is kerülhetnek. A *Rakaca, Ida* típusú egyrészes, földrajzi köznevet eredetileg nem tartalmazó helynevek egy része másodlagosan *Rakaca pataka, Ida vize* szerkezetűvé válhat, azaz kiegészülhet a helyfajta megjelölő földrajzi köznévi lexémával. Ettől függetlenül azonban minden helynév alkothat alkalmi minőség- (néha formálisan birtoikos) jelzős szerkezetet a denotátum objektumosztályát jelölő közszavakkal, pl. *Szamos folyó, Debrecen városa*. A földrajzi köznevek alapformaként előfordulhatnak többes számban (*kertek, táblák* → *Pipó-kertek, Tibori-táblák*) is: a *kertek, táblák* az ilyen nevekben olyan területet jelölnek, melyek kisebb részekre vannak osztva.

A földrajzi köznevekkel foglalkozó kutatások hagyományos jellemzője, hogy a földrajzi köznevet a tulajdonnévvel szembeállított valóságként fogják fel, pusztán úgy tárgyalják, mint a tulajdonnév kezdeti állapotát. Dolgozatomnak éppen az a célja, hogy egy olyan elméleti keretben ismertesse meg a földrajzi közneveket az olvasóval, amely szakít ezzel a hagyományos szembeállítással, és a földrajzi köznevet mint a nyelvhasználat központi elemét tekinti. Nem egyszerűen a földrajzi nevek részeként fogja fel a földrajzi köznevet, hanem mint a mindennapi kommunikációban önállóan is használt nyelvi jelet.

2. Az alkalmazott módszerek. – A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén 1997-ben számítógépes névtani adatbázis kiépítése indult meg. A „Magyar Névérték” olyan elektronikus gyűjtemény, melynek egyik részterülete a magyar nyelvterület 20. századi, élő földrajzi közneveinek feldolgozása. A kutatás megalapozá-

saként összegyűjtöttük és adatbázisba rendeztük az „Új magyar tájszótár”-ban (I–IV. kötet) közölt földrajzi közneveket.

Ezt követően beépítettem az 1960-as évektől megjelent tájszótárak és regionális szótárak vonatkozó anyagát is, így összesen mintegy ötven forrást dolgoztam fel. Mindezt azzal a céllal tettem, hogy elkészítsem a doktori értekezésem alapjául szolgáló földrajziköznév-szótárt. A szótár mintegy 2600 földrajzi köznév jelentéseit területi változatosságban tárja elénk. Az adatbázis és a szótár egyaránt számítógéppel készül, így az újonnan megjelenő adattárak anyaga könnyedén beépíthető és beépítendő a szócikkekbe.

A dolgozatom alapját jelentő földrajziköznév-szótárban arra vállalkozom, hogy a közszóként adatolt, élőnyelvi előfordulásokat bemutassam. A földrajzi köznevek szótára tematikus élőnyelvi (táj)szótárként készül. Azokat a (táj)szavakat tartalmazza, amelyeket a mai magyar nyelvhasználatban a beszélők a különböző helyfajták megjelölésére használnak fel. Adatként a feldolgozás e fázisában csakis a nem (tulajdonnévi értékű) helynevekben való előfordulásokat veszem figyelembe. Erre a korlátozásra annak ellenére szükség van, hogy a helyfajtákat megjelölő szavaknak, a földrajzi közneveknek igen fontos szerepük van a mindenkori helynévadásban.

Vizsgálatom a teljes magyar nyelvterületre irányul, tekintet nélkül a mai országhatárookra, hiszen a megbízható tényeken alapuló szabály- és törvényszerűségek feltárását tekintem célomnak.

3. Az eredmények összessége. – A választott szókinccsoport a közszókinccs szerves részét képezi és a körében megfigyelhető jelentéstani kapcsolatok bemutatására használhatjuk a köznévi jelentéskategóriák szokásos fogalmait. Ezt abban az esetben is megtehetjük, ha a földrajzi köznevek különféle jelentései földrajzilag eltérő helyen fordulnak elő.

A szókészlet gazdagításának igen nagy, bár a nem nyelvészek számára szinte észrevétlen eszköze a nyelvi elemek jelentésének szüntelen változása. A földrajzi köznevek körében a külső (pl. technikai, társadalmi) okokra visszavezethető jelentésváltozásokra nem találunk példát, ám a belső ok(ok)ból eredő jelentésváltozás, elsősorban a metafora és a metonímia igen gyakori körükben.

A földrajzi köznevek körében a jelentésváltozás egyik legfontosabb típusát a testrésznévi eredetű szavak képviselik (*homlok, láb, könyök, derék, fenék* stb.). Ezek egy része emberi testrésze (*láb, hát, orr, torok*), más része azonban állati testrésze (*fark, taréj [hegy taréja]*) vezethető vissza. Az emberi és az állati testrész megnevezésén túl növényrész is válhat metaforikusan földrajzi köznévvé: *ág* → (*folyó*) *ága*. A dolgozatban a kiemelkedést jelentő domborzati köznevek körében megfigyelhető metaforikus jelentésváltozásokat mutatom be részletesebben.

A földrajzi köznevek jelentésfejlődésében fontos szerepet játszik a metonímia is. Az eredeti és az új jelentés viszonyának vizsgálata a földrajzi köznevek körében is eredményekhez vezethet, segítségével további csoportok különíthetők el. A metonimikus névátvitel alapján is jöhettek létre földrajzi köznevek, bár számuk és jelentőségük nem éri el a metaforikus úton alakultak arányát.

A vizsgálat alapját jelentő több mint kétezer földrajzi köznévből a ’növénynév’ → ’hely, ahol nő/található’ kapcsolat markánsan jelentkezik (pl. *akác, bükk, dió, cser, fűz, nád* stb.). Kisebb hatókörben jelentkezik az ’állat’ → ’hely, ahol él’ (*béka, ökör; csorda* stb.), valamint az ’anyag’ → ’hely, ahol található’ (*homok, kő* stb.) változás.

Alaktani szempontból áttekinthetővé válik, hogy elsősorban mely képzők és milyen összetételi módok játszanak szerepet az új földrajzi köznevek létrejöttében, és ezekben a különféle megoldásokban tükröződik-e valamiféle területiség. Egyetlen alapszóból számos más-más jelentést hordozó származékszót, így földrajzi köznevet is hozhatunk létre képzők segítségével: *csorog* → *csorgás*, *csorgó*, *csorgócska*, *csorgókút*, *csorgóskút*. A földrajzi köznevek körében – mint látjuk – egy alapszóhoz ugyanabban a szóban legfeljebb két képző járul egymás után (*fakad* + *ék* + *os*).

A képzett szavak osztályozása többféle szempontból történhet. A hagyományos grammatikákban az alapszó és a származékszó szófaja alapján kategorizálnak: ilyen megközelítésben a földrajzi köznevek deverbális és denominális nomenképzés eredményeként egyaránt létrejöhetnek. A földrajzi köznevek között az alábbi típusokat találjuk: a) N → N, pl. *hidacska*, *akácos*, *hegység*; b) V → N, pl. *áradmány*, *delelő*, *kaszálat*; c) ADJ → N, pl. *tisztás*, *gyéres*, *sűrűség*.

A földrajzi köznevek körében igen gyakori jelenség, amikor egy már képzett szó újabb képzőt kap. A képzők sorrendjére általános szabályként érvényes, hogy a termékeny képzők más képző(ke)t maguk elé engednek. A képzett földrajzi köznevek nagyobb része újabb képzőként kicsinyítő képzőt vesz fel, az így létrejövő szavak jelentése előre jelezhető: az alapszóban megnevezett dologgal ellátott, kis méretű terület vagy objektum, pl. *köveske* 'köves talajú kisebb terület', *kökényeske* 'kökénnyel benőtt kisebb terület'. A földrajzi köznevek körében második képzőként a *-ság* és az *-os* is előfordulhat: *laposság* 'lapály', valamint *limbusosság* 'mocsaras, ingoványos földterület', *fakadékos* 'vízenyős terület' vízparti helyekre utaló köznevekben.

A földrajzi köznevek az endocentrikus, hagyományosan alárendelőnek nevezett összetételek közé tartoznak. Definíciójukból adódóan mindegyik főnévi összetétel, melynek csak az utótagját ragozzuk (*akácerdőt*, *falurét*). Az utótag (vagy alaptag) határozza meg a genus proximumot, azt a fölrendelt kategóriát, amelybe a szó tartozik: az *akácerdő* az erdők, a *falurét* a rétek közé sorolandó.

Valójában a több elemből álló (a „Magyar grammatika”-ban többszörös összetételnek nevezett) *borjúdelelőpart*, *bükkfacseplez*, *mészköbánya* típusú szavak esetében is két szó összeillesztésével van dolgunk: *borjú* + *delelőpart*, *bükkfa* + *cseplez*, *mészko* + *bánya*.

A földrajzi köznévi összetételekben az alábbi termékeny szintaktikai szerkezeteket figyelhetjük meg: a) N + N, pl.: *malompatak*, *lenföld*, *kútér*, *káposztaföld*; b) ADJ + N, pl.: *körkanális*, *meddőföld*, *hidegvölgy*; c) ADV + N, pl.: *gyalogösvény*, *fennsík*, *általút*.

A földrajzi köznevek összegyűjtése, rendszerezése haszonnal járhat nemcsak a nyelvészet, hanem a térképészet és a fordítástudomány számára is. Különösen azoknak a neveknek van jelentősége, melyek többnemzetiségű területen levő objektumot neveznek meg, illetve amelyek gazdasági-politikai okok miatt kerülnek az érdeklődés középpontjába. A neveket fel kell tüntetni világtalaszokon, térképeken, és ezeknek lehetőleg egyértelműnek kell lenniük. A helyes névalak megállapításához azonban sajátos nyelvi ismeretekre és a szakszerűséget biztosító eljárásokra egyaránt szükség van.

PhD theses on Onomastics defended (2005)

The summaries and the most important data of onomastic PhD dissertations defended successfully at doctoral schools in Hungary are published arly in Névtani Értesítő: year of completion, size, consultant, opponents, date of defence. – A copy of the dissertations can be found in the library of the responsible university and in the library of the university institution responsible for the training. – The doctoral data base in the home page of the Ministry of Education (<http://phd.om.hu>) is also to give information presenting not only the propositions and the English summaries but mostly the dissertations themselves. Unfortunately, at present the data base is not complete.

The dissertations presented here are: SEBESTYÉN, ZSOLT: Linguistic analysis of place-names of Beregvidék (ELTE, Budapest, Hungarian Linguistics); MÉHES, MÁRTON: Proper names and proper name constructions. Language signs between diffusion and economy (ELTE, Budapest, German Linguistics); NEMES, MAGDOLNA: The word stock of geographical terms (University of Debrecen, Hungarian Linguistics).